

Klâsik Osmanlı Sosyal-İktisadî Sistemi ve Vakıflar

Mehmet Genç*

Öz

Osmanlılar, devletlerine “devlet-i âliyye-i ebed müddet” adını vermişlerdi. Osmanlı devleti bu adı hak edencesine uzun yaşamış siyasî sistemlerden biri olmayı, oluşturduğu sosyal-iktisadî düzen sayesinde başarmıştır. Bu düzenin idamesinde vakıfların hayatî denilecek çok önemli katkıları oldu. Ama Osmanlı düzeni de aynı derecede önemli katkıları ile vakıf kurumuna yepyeni boyutlar kazandırmayı başarmıştır.

Anahtar Kelimeler: vakıflar, devlet, sosyal-iktisadî düzen

Classical Ottoman Socio-Economic System and Waqfs

Abstract

Ottomans called their state with the name “the great state of eternity”. The fact that the Ottoman State was one of the long-lived political regimes and hence rightly deserving the attribution of such a ‘title’ was achieved by virtue of its socio-economic system. There were vitally important contributions of the waqfs into the sustainability of such a socio-economic system. On the other hand, however, the Ottoman state had succeeded in implementing radically new dimensions to the waqf institutions through equally significant contributions.

Keywords: waqfs, state, socio-economic system

* Öğretim Görevlisi, İstanbul Şehir Üniversitesi; mehmetali2002@yahoo.com

I

Osmanlı devlet sistemi tarihin uzun yaşayan nadir, siyasî yapılarından biridir. Türk tarihinde, daha önce kurulmuş olan devletlerin içinde hiçbirisi Osmanlı'nın yarı ömrüne bile ulaşabilmiş değildir. İslam tarihinde de Osmanlı kadar uzun yaşayanı yok gibidir. Dünya tarihinde Osmanlı'dan uzun yaşayan birkaç devlet vardır; ancak bunların içinde, eski Mısır ve Çin de dahil olmak üzere, tek hanedan yönetimi altında Osmanlı kadar uzun ömürlü ikinci bir örnek bulunmaz. Hâkim olduğu coğrafi alanın genişliği bakımından önde gelen devletlerden biridir. Ancak hâkimiyeti altındaki bölgelerde yaşayan soy, dil, mezhep, kültür vb. bakımından dünya tarihinde en büyük çeşitliliği yöneten bir siyasî sistem olmak itibarı ile rakipsiz olarak, birinci sırada yer alır. Bütün bu özelliklerin tesadüfen kazanılmış olduğu düşünülemez. Bunları bilerek, anlayarak düşünerek ve derpiş ederek adım adım inşa etmekle başarmış olduklarından şüphe edilemez. Bununla birlikte bu konularda Osmanlı kaynakları oldukça ketumdurlar, fazla bir şey söylemezler. Bize ve herkese bildirmekten çekinmedikleri tek ifade, kuruluşundan yaklaşık iki yüzyıl sonra, 1500 yıllarında, inşa ettikleri siyasî sistemi adlandırmak üzere kullanmaya başladıkları “*devlet-i aliyye-i ebed-müddet*” tabiridir; yani ebedî olarak yaşayacağını düşündükleri bir sistemi kurmuş olduklarını artık ifade etmeye başlamışlardır. Mamafih neye dayanarak bu nitelemeye ulaşmış oldukları konusunda ketumiyeti korumaya devam ederek sır vermezler. Bu sırrı biz Osmanlıların yapıp ettiklerine ve oluşturdukları kurumsal yapıları bakarak yapılacak analizlerle ancak tahmin ve teşhis etmeye çalışabiliriz. Bunlar arasında kurdukları sosyal-iktisadî düzenin önemli bir yeri olacağı muhakkaktır. Bu düzenin unsurları içinde ebedî yaşamayı sağlamaya katkısı olan kurumlardan biri de vakıflardır.

II

Vakıf, Osmanlı icadı değildir; muhtemelen İslâmın icadı da değildir. Ama, İslâmın geliştirip tariheediye ettiği bu önemli kurumu Osmanlılar başlangıçtan itibaren benimsemekte tereddüt etmediler. Hâkim oldukları bölgelerde daha önce İslâmın kurmuş olduğu vakıfları itina ile korumakla yetinmemiş, onu sosyal ve iktisadî hayatın hemen her alanında büyük bir yoğunlukta yaygınlaştırmış, derinleştirmiş ve ona yeni boyutlar kazandırmaktan da geri kalmamışlardır. Özellikle 15. yüzyıldan

itibaren para vakıflarını devreye sokarak onu toplumun fakir tabakalarına sadece yardım eden değil, aynı zamanda onlarında mütevazî tasarrufları ile katılmalarına imkân vererek vakıfları gerçekten cihanşümul bir kurum haline getirmeyi başarmışlardır. Vakıf tarihinde yeni bir aşamayı temsil eden bu katkıları, Osmanlılar neden ve nasıl başardılar diye sorarsak; buna cevap olarak, kurmaya çalıştıkları sosyal-iktisadî sistemde vakıfların birinci derecede stratejik ve hayatî, vazgeçilmez denilebilecek çok çeşitli fonksiyonları bünyesinde barındıran bir kurum olması ile alakalı olduğunu söyleyebiliriz. O halde önce, vakıfları vazgeçilmezleştiren sosyal-iktisadî sistemin niteliklerini ana hatları ile hatırlamamız gerekecektir.

III

Klasik dönemde Osmanlı devletinin iktisat anlayışı, ihtiyaç kavramında temelleniyordu. Bu anlayışa göre iktisadî faaliyetin özü, bütün katmanları ile toplumun ve devletin ihtiyaçlarını gidermekten ibaretti. Bu düşünce ile iktisadî hayatı düzenlerken birkaç ana ilkeye göre hareket ettiler. Dikkate aldıkları birinci ilke *provizyonizm* (iaşecilik) idi. Bu ilkeye göre iktisadî faaliyetin hedefi ülke içinde mal ve hizmet arzının mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz olmasını sağlamaktı. Mal ve hizmet üretenler, önce kendi ihtiyaçlarını karşılamalı, ondan sonra da kademe kademe bütün toplumun ihtiyaçlarına cevap vermeli idiler.

Verimliliğin düşük ve artırılmasının son derece zor olduğu, ulaştırma maliyetinin çok yüksek bulunduğu bir iktisadî muhitte, provizyonizmin icaplarına cevap verebilmek için, üretim ve mübadele üzerinde ziraattan başlayarak sanayi ve ticareti de içine alan kapsamlı bir düzenlemeler dünyası inşa edildi.

Ziraatta mümkün olan en yüksek düzeyde üretimi gerçekleştireceğini düşündükleri işletme tipi, küçük ölçekli aile işletmeleriydi. Toprağın verimine göre 60-150 dönüm arasında bir arazi ile sınırlandırılan bu aile işletmelerinin sürekliliğini temin etmek üzere ziraî toprakların mülkiyet hakkı fertlere bırakılmaz, *beytülmal* adına devletin elinde tutulurdu. Devlet, üretimde herhangi bir aksamayı önlemek üzere mülkiyetini elinde bulundurduğu toprakların fertler arası transferini izine bağladığı gibi, köylülerin toprağı terk ederek başka yerlere gitmelerine veya işlemeden bırakmalarına da müsaade etmezdi.

Üretimin, ihtiyaçları dengelemesi gereken temel mekân birimi *kaza* idi. Merkezinde genel olarak 3-20 bin civarında bir nüfusu barındıran kasaba veya şehirle ona bağlı, sayıları 20-30'dan 300'e kadar değişebilen köylerden oluşan ve 500-3.000 km² genişliğindeki bu *dar bölge*, temel mübadele birimini meydana getiriyordu. Ziraattan gelen ürünler, bu birimin merkezinde yer alan ve işletme boyutları tıpkı ziraattaki gibi, küçük ölçekli esnafardan oluşan bir grubun imal ve pazarlaması ile ihtiyaçlara cevap veriyordu. Bölge içinde üretilen ziraî veya sınaî malların hiçbirisi, kazanın ihtiyaçlarını karşılamadıkça bu dar bölgenin dışına çıkarılamazdı. Kazanın ihtiyacı karşılandıktan sonra kalan mal, kademeli şekilde önce ordu ve sarayın ihtiyaçlarını gidermeye tahsis edilir, kalanı da kalabalık nüfusu nedeniyle İstanbul'a yönlendirilirdi. Bu kademelerin ihtiyaçları karşılandıktan sonra imparatorluğun başka bölgelerine gönderilmesine izin verilirdi. Ülke içindeki ihtiyaçların tamamı karşılandıktan sonra, fazla kalan mal varsa onun ihraç edilmesine müsaade edilirdi.

Osmanlı yöneticilerinin iktisadî kararları alırken dikkate aldıkları "ikinci ilke" *fiskalizm* idi. Burada esas hedef, hazineye ait gelirleri mümkün olduğu ölçüde yüksek düzeye çıkarmaktır. Hazine gelirlerini yükseltebilmek ise ekonomide üretim kapasitesinin ve parasal mübadele hacminin genişleme hızına bağlı idi. Verimlilikte ve dolayısıyla üretimde artışın zor, ulaştırmanın çok pahalı olduğu Osmanlı ekonomisinde parasal mübadele de dar sınırlar içinde kalıyordu. Provizyonizmin bir ilke olarak benimsenmesi de bu şartlar içinde, topluma azamî refahı başka türlü sağlamanın mümkün olamayacağı düşüncesinden doğuyordu. Ancak provizyonizme bağlılık devam ettikçe bu şartları değiştirmenin riski ve maliyeti de çok yüksek kalıyordu. Neticede provizyonizm ile kaynağındaki şartlar, karşılıklı destekle birbirlerini süreklileştirme eğiliminde idiler. Bu paradoksal durumda hazine gelirlerini yükseltmek de son derece zorlaşıyordu.

Osmanlı bütçelerinin 1530'lardan 1780'lere kadar iki buçuk asır boyunca altın veya gümüş değeri olarak, hacminde pek az bir artış olmasının nedenleri arasında bu zorluğun da payı olduğu muhakkaktır. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ekseriya açık veren bu bütçelerin durgun görüntüsünün arkasında, Osmanlı fiskalizminin gelirleri artırmaktan çok azalmasını önlemeye ve masrafları kısımaya yönelik çabaları yer alır. Bütçe açıklarındaki artış

eğilimi ile paralel seyreden bu çabalar, zamanla o derece yoğunlaşır ki, klasik dönemin sonlarına doğru, iktisadî kararların pek çoğunda birinci derecede getireceği vergi gelirini dikkate alan "fiskosantrizm" dönüşür. Bununla birlikte genel refahın vazgeçilmez ilkesi sayılan provizyonizm ile çatıştığı hallerde genellikle fiskalizmin feda edildiği görülür.

Adeta bir makasın iki kolu gibi işleyen bu iki ilkeye dayanarak şekillendirilen Osmanlı iktisadî kurumları, uzun süren deneme ve iyileştirmelerle 16. yüzyılın ortalarında esas profiline bir kere ulaştıktan sonra, üçüncü bir ilkeyi de yanlarına alarak süreklilik kazanmışlardır. O tarihlerden itibaren değişimleri giderek asgariye indiren bu ilke *tradisyonizm* (gelenekçilik)'tir. Bunu, sosyal ve iktisadî ilişkilerde yavaş yavaş oluşan dengeleri mümkün olduğu ölçüde muhafaza ederek değişme eğilimlerini engelleme ve herhangi bir değişme ortaya çıktığı hallerde ise tekrar eski dengeye dönmek üzere değişmeyi ortadan kaldırma iradesinin hakim olması şeklinde tanımlayabiliriz.

Osmanlı iktisadî ve ticarî hayatı bu üç ilkenin zamanla, bölgelere ve sektörler göre değişen dozlarda birleşmelerini temsil eden, matematik ifade ile bir nevi "üçlü koordinat sistemi" içinde vücut bulmuştur. Çeşitli icraatlar arasında gözlenen bazı farklılıkların nedeni, her icraatın bu koordinatta, ilkelerin farklı birleşimlerine tekabül eden değişik bir mevkide yer almış bulunmasıdır.

IV

Bu üçlü koordinat sistemi, üretim faktörleri üzerinde devletin kurmaya çalıştığı kontrole istinat ediyordu. Mal ve hizmet üretiminin temel girdileri olan üretim faktörleri üzerinde devlet, uzun vadede çok önemli sonuçlar doğurmuş olan bir seri düzenlemeler getirmiştir. Toprak, emek ve sermayenin tasarrufu, dağılımı, mübadelesi ve fiyatlarını kontrole çalışan bu düzenlemelerin Osmanlı iktisadî ve ticarî yapısını oluşturmada ve parametrelerini belirlemede oynadığı rol son derece önemli olmuştur. O kadar ki; sonuçları yalnız klasik dönemde değil, onu izleyen değişme döneminden sonraki iktisadî başarı derecesini de etkilemeye devam etmiştir.

Faktörlerin en önemlisi, ziraî bir ekonomi olarak Osmanlı dünyasında üretim, istihdam, gelir ve tüketimde doğrudan ve dolaylı katkıları ile en büyük paya sahip bulunan topraktır. Bunun da en büyük

bölümünü oluşturan ziraî topraklarda bilindiği ve biraz önce de bahsedildiği gibi mülkiyet devlete aitti. İmparatorluğun Asya ve Avrupa'daki arazilerinin büyük bölümünde geçerli olan ve *mîrî* diye bilinen bu rejimde ziraî topraklar, köylü ailelerine, işleyebilecekleri ölçekte küçük birimler halinde tahsis edilirdi. Tapu resmi karşılığında verilen bu toprak birimi üzerinde, köylüye tanınan tasarruf hakkının özel mülkiyetten çok önemli farkları vardı. Bu farkları çok kısa olarak şöyle özetleyebiliriz: Köylü toprağını vakıf, hibe veya devletin izni olmadan başkasına devredemezdi. Mazeretsiz üst üste üç yıl ekmeden bırakırsa elinden alınır ve toprağa ihtiyacı olan başka bir köylüye verilebilirdi; toprağını bırakıp başka yere giderse, gittiği yerde yeni bir *tahrir defterine* kaydedilmedikçe 10 yıl içinde geri getirilebilir yahut çift-bozan resmi adı ile önemli bir vergiyi ödemek zorunda kalırdı. Öldüğü zaman toprağı, mirasçılar arasında paylaştırılmadan bütün halinde herhangi bir miras vergisi de alınmadan, oğluna intikal ederdi.

Bu sınırlamaların devlete, ziraî topraklar ve dolayısı ile ziraî üretim üzerinde son derece önemli yetkiler verdiğine şüphe yoktur. Devletin bu yetkileri hangi ihlallere karşı nasıl kullanacağı da kanunnamelerde açıkça gösterilmişti. Köylü için toprak işlemeden bırakılacak, terk edilecek veya satılacak bir meta değil, var oluşunun ayrılmaz parçası ve hayat kaynağı olduğu için bu ihlaller, çok kere nadir birer istisnadan öteye geçmezdi. İhlal sınırının berisinde kaldıkça köylünün tasarruf ettiği toprakla ilişkisi, fiiliyatta özel mülkiyetten farksızdı. Köylü, hukukî bakımdan devletin mülkiyetinde bulunan toprağı psikolojik olarak kendi öz mülkü gibi algılıyordu. Toprağını aile fertleri ile istediği gibi süren, ürünlerini kendisi toplayan ve yasalarda belirtilen mutedil oranlardaki vergilerini ödedikten sonra, kalan kısmını serbestçe tüketen ve öldüğü zaman bütünü ile oğluna bırakacağından emin olan köylünün toprağını başka türlü görmesi beklenemezdi.

Emek üzerindeki kontrolün en önemli bölümü, İmparatorlukta istihdam edilen toplam emeğin 2/3'ünü aşan ziraî emekle alakalıdır ve toprak üzerindeki kontrolün ayrılmaz parçasıdır.

Devletin ziraat dışında kalan emek üzerindeki kontrolü, şehirlerdeki çeşitli esnaflar için söz konusu idi. Ancak buradaki kontrol genellikle dolaylı idi. Zira Osmanlı şehirlerinde mal ve hizmet üretiminde genellikle uzmanlık gerektiren alanlarda, 16. yüzyıldan itibaren az çok otonomi içinde, kendi

rızaları ile benimsedikleri kurallara göre örgütlenmeye başlayan esnaf loncalarının denetlenmesi ile bu sağlanırdı. Esnafın şeriata, kanunlara ve özellikle mahallî örfün icaplarına aykırı düşmeyecek şekilde oluşturulan bu kurallara göre hareketini devlet, kadı vasıtası ile kontrol ederdi.

Ziraat, madencilik, sanayi ve esnafılıkta çalışan emeğin çok büyük bölümü üzerindeki bu kontrollerin hedefi, üretimin hem yapısını, hem de hacmini korumaktı. Sanayi öncesi ekonomide kronik olan üretim yetersizliğine karşı bir çare olarak, oluşturulan bu düzenlemelerle emeğin hareketliliği, önemli ölçüde yavaşlatılmış oluyordu. İstihdam hacminde istikrarı sağlamak uğruna, hareketliliği çok kere aynı işi babadan oğula intikal ettirecek ölçüde sınırlandırmanın, özellikle şehir esnafılık sektöründe uzmanlaşmayı ve beşeri sermaye birikimini hissedilir ölçüde teşvik etmiş olduğunu da eklememiz gerekir.

Üretim faktörlerinin son unsuru olarak nakdî ve fizikî sermaye konusunda da devletin önemli sonuçlar doğurmuş müdahaleleri vardır. Şehirlerde mal ve hizmet üretiminin en büyük bölümünü gerçekleştiren esnaflarla, bunlara girdi sağlayan tüccar üzerinde sermaye birikimi bakımından bu müdahalelerin oldukça sınırlandırıcı etkileri olmuştur. Provizyonizmin bir gereği olarak mümkün olduğu kadar ucuzluğu sağlama saiki ile hareket eden devletin, esnafılık ve ticaret için meşru kabul ettiği kâr oranları, 16. yüzyıldan 19. yüzyılın ortalarına kadar genellikle %5-15 sınırları içinde kalır, nadiren bunun dışına taşardı. Hangi oranın benimseneceği faaliyetin türüne bağlı idi. Herhangi bir imalat gerektirmeyen perakende ve toptan satışlarda normal sayılan kâr haddi %5-10 arasında, bazen daha da düşük olabilirdi.

İstanbul'a mesela İmparatorluğun çeşitli bölgelelerinden tüccarların getirdikleri ham madde veya işlenmiş bütün mallar için kâr oranı %10'u aşmazdı. Tabii ki her yerde, her zaman bütün mal ve hizmetleri titiz bir maliyet hesabı ile devlet fiyatlandırıyor değildi. Ancak fiyatlandırdığı zaman meşru kabul ettiği kâr hadlerinin %2-20 sınırlarını pek aşmaya-çağı ve ortalama %10 civarında kalacağı tahmin edilebilir. Nitekim 1680 (1091) tarihli bir kanunnamede narhta meşru kârın %10 olduğu açıkça belirtilmiştir (Ergin 1922: 407-408). Mamafih devletin narh koymadığı hallerde de Osmanlı esnaf sistemi, yapısı itibarı ile piyasalardaki kâr hadlerini fiilen bu sınırlar içindeki ortalamaya doğru çekmede,

oldukça güçlü bir eğilim içinde bulunuyordu. Her esnaf, girdi ve çıktılar ile zorunlu olarak bir veya birkaç esnafın alıcısı veya satıcısı konumunda idi ve aralarındaki fiyatlandırma ilişkisinde birinin kârını artırması diğerininkini azaltacağı için, esnaflar birbirini frenlemeye çalışırlardı. Kollektif pazarlık gücü ile bunun başaramadığı hallerde, esnafın başvuracağı kamu otoritesinin belirleyeceği kâr oranının kanunnamenin gösterdiği sınırların içinde kalacağını tahmin etmek hiç de zor değildir.

Bu derece düşük kâr oranları ile sermaye birikimi imkânlarının çok sınırlı kalacağı muhakkaktır. Nitekim ticaret ve sanayi bakımından önemli bazı merkezlerdeki esnaf ve tüccar terekeleri üzerinde yapılmış olan araştırmalardan da bu anlaşıyor. Meselâ 17. yüzyıl boyunca Bursa'da (Gerber 1988) 18. yüzyılın başında Şam'da (Raymond 1973-74) 17-18. yüzyıllar içinde Kahire'de (Establet- Pascual 1998) yaşamış yüzlerce esnaf ve tüccara ait terekelerin (yani öldüklerinde bıraktıkları mal varlığının) ortalama değerlerine göre hesaplanan servet büyüklükleri, esnaflarda ortalama 700 kuruş, tüccarlarda da 2.750 kuruştan ibaret kalıyordu. Aralarındaki farklara rağmen sermaye birikimi imkânlarının her iki grup için de çok sınırlı kalmış olduğu görülüyor.

V

Osmanlı sisteminde toplum, hukukî statü bakımından birbirinden önemli ölçüde farklılaşan *reaya* ve *askerî* olmak üzere iki ayrı kesim olarak örgütleniyordu. Ekonomide *toprak*, *emek* ve *sermaye* gibi üretim faktörlerini kombine ederek doğrudan üretim yapmakla görevli olan, nüfusun %95'den daha büyük çoğunluğunu teşkil eden reaya kesimi idi. Devletin üretim faktörleri üzerinde kurmaya çalıştığı kontrol ile birlikte takip ettiği iktisadî politika ilkelerinin sonucunda oluşmasını hedeflediği sosyo-ekonomik yapı münhasıran reaya kesimi ile alakalı olmak üzere şu temel özellikleri taşıyordu:

Ekonominin bütün sektörlerinde hâkim üretim birimi küçük ölçekli idi. Ölçeğin ortalama büyüklüğü, faaliyetin türüne bağlı olarak köylü, esnaf ve tüccar zümrelerine göre az çok değişebirdi. Ancak aynı faaliyet türünde üretim faktörlerinin zümre-içi bölüşümünde eşitlikçi yapı mümkün olduğu kadar korunmakta ve farklılaşmayı engelleyici çeşitli mekanizmalar işletilmekte idi. Bu eşitlikçi yapı sayesinde, mevcut üretim faktörlerinin hiçbirisi âtıl kalmadan, tam istihdam içinde hem üretimin azamîleşeceği, hem de herkesin yaşama imkânı bulacak ölçüde üretimden pay almasının mümkün

olacağı düşünülüyordu. Burada köylü için tasavvur edilen hedef, mülkiyeti devlete ait kabul edilen topraktan, her aileye işleyebileceği kadar tahsis edilen bölümde yapacağı üretimin, düşük düzeyde tutulan vergilerini ödedikten sonra kalan kısmı ile geçinebilmesini sağlamaktı. Aynı şekilde şehirlerdeki esnaf loncalarında da, üyelerinin kullanabilecekleri *emek*, *sermaye* ve *hammadde* miktarı bakımından birbirlerinden farklılaşmalarını, devletin de kesin desteği ile loncalar tarafından engellenerek eşitlik içinde yaptıkları üretimle geçinecek kadar bir gelire sahip olabilmeleri amaçlanıyordu. Aynı maksatla tüccarlar da dâhil olmak üzere, üretici ve satıcılara, tüketicilerin veya birbirlerinin aleyhine zenginleşmelerini önlemek üzere mübadelede tanınan kâr haddi ortalaması da %10'u aşmayacak düzeyde tutuluyordu.

Böyle bir eşitlikçi düzeni kurmakta ve korumakta yüzyıllarca süren ısrarlarının sebepleri hakkında bize bıraktıkları belirli bir belge yoktur. Ancak, başlangıçtan beri sosyal ve iktisadî alanlardaki düzenlemeleri oluştururken dikkate aldıklarını ifade ettikleri bir genel ilke vardır. Buna göre, herhangi bir düzenlemenin benimsenebilmesi; devlete faydalı olmalı, halka faydalı olması ve kimseye de zararlı olmaması şeklinde özetlenebilecek üç şarta bağlı idi.

Üretim faktörlerini reaya bölüştürürken eşitsizlik ile eşitliği iki kutup gibi görerek bu üç şarta en uygun tercihin mümkün olduğu kadar eşitlik kutbuna yakın noktada olması gerektiğine bu ilkeye dayanarak karar vermiş olduklarını tahmin edebiliriz. Bu sebepten Allah'ın emaneti olarak gördükleri halkın her unsuruna, müslüman olsun veya olmasın, herkese yaşama şansı verecek yegane sistem olarak gördükleri böyle bir yapı, eğer yerleştirilebilir ve sürdürülebilirse, bunu başaran siyasî sistemin de ebedî olacağına tereddüt etmediler. Çağdaşı Avrupa'da 16. yüzyıldan itibaren, tam da Osmanlılar kendi sistemlerinin ebedileşeceğine artık kani olarak devletlerini "*ebed-müddet*" diye tavsife başladıkları yıllarda, tarihimizin paradokslarından biri olarak, kıta ölçeğinde giderek yaygınlaşmak üzere benimsenen kapitalizmin, hemen doğar doğmaz özünü oluşturan eşitsizliklerle yol açtığı sayısız acılara rağmen muazzam bir gelişme göstererek 3-4 yüzyıl sonra herkese refah getirebilecek bir konuma gelebileceğine Osmanlılar pek ihtimal vermediler. Öyle bir ihtimali akla getiren, o çağın Avrupa'sında da muhtemelen kimse yoktu. Ancak Osmanlılar kehanet derecesinde bir tah-

minle bu ihtimalin gerçekleşeceğine kani olsalar bile, milyonlarca fakir insana bunca acıyı yüklemeyi, müslüman vicdanlarına herhalde sığdıramayacakları için kabul etmezlerdi, diyebiliriz. Onun için eşitlikçi yapıda karar kıldılar ve onu bütün karşı koymalara, aykırı girişimlere, zorluklara ve risklere rağmen muhafaza etmeye çalıştılar.

Böyle bir iktisadî yapının sürdürülmesi hiç de kolay değildi. Herşeyden önce bir kısım üreticilerin daha çok kazanma hırsı ile eşitlikçi dağılımı kendi lehlerine değiştirme girişimlerini frenlemek, maliyeti oldukça yüksek olabilen etkin bir kontrol örgütlenmesi gerektiriyordu. İkinci ve daha önemli zorluk, küçük ölçekli birimlerin hâkim olduğu bir ekonomide yatırım için gerekli fonların nasıl sağlanacağı konusunda idi. Ziraatta büyük ölçekli sulama, orman alanlarını ekilebilir hale getirme ve bataklıkları kurutma gibi işleri köylülerin küçük ölçekli işletmelerinin sağlayacağı gelirle yapmaları imkânsızdı. Aynı şekilde şehirlerde ticaret ve esnaflık alanında önemli fizikî yatırım gerektiren çarşı, bedesten, han gibi büyük yapıları veya boyahane, basmahane, sabunhane, debbağhane, mengenehane vb. fizikî sermaye gerektiren tesisleri bu imalat sektörlerinde çalışan esnafın kendi tasarrufları ile yapmalarına imkân yoktu. Kâr oranları %10 ile sınırlandırılan esnaf ve tüccarların, 17. ve 18. yüzyıllara ait terekelelerinin ortalama miktarları hakkında yukarıda verilen rakamlardan da anlaşılacağı üzere, bu yatırımları finanse etmelerinin mümkün olmadığı belli idi. Bu durumda sistemin öngördüğü eşitlikçi ideal yapının idamesi için bu yatırımların, üretici reayanın dışından temin edilmesi zorunluluğu vardı. Yapıyı bozmadan ve değiştirmeden bunları kimin, nasıl temin edeceği sistemin hayatî bir meselesi idi.

VI

Osmanlı sistemi toplumun çok büyük çoğunluğunu reaya statüsünde çeşitli sektörleri ile örgütlerken, bu çoğunluğu yönetmek üzere, statü ve nitelikleri itibarı ile reayadan önemli farkları ile ayrılan *askerî* diye bilinen kesimi oluşturmuştur. Askerî kesim, reayadan kast benzeri kesin sınırlarla ayrılan bir zümre değildir; zümrenin alt tabakalarının reaya ile irtibat kanalları hiçbir zaman, kapalı tutulmamış, iki taraflı giriş-çıkışlar her zaman için mümkün olmuştur. Ancak askerî zümre, alt tabakalarında gelir düzeyi bakımından reayadan pek de farklı sayılmayacak grupları da bulunmakla birlikte orta ve üst tabakalarında reayadaki eşitlikçi yapıya hiç benzemeyen hiyerarşik bir piramit tipi yapı içinde örgütlenmişti.

Toplumun maddî üretim kaynaklarını kontrol altında reaya eşitlik çerçevesinde bölüştüren sistem, toplumdaki zihin kaynaklarının en yetenekli bölümünü de yine kontrol altında *askerî* zümre olarak örgütlerken bunlara kaynak tahsisinde çok farklı bir yol izledi. Zekâ, yetenek ve çalışma kabiliyetine göre sıkı bir eğitimle yüksek yönetim kadrolarına seçilenler hiyerarşide yükseldikçe bunların yetki ve sorumlulukları ile birlikte gelirleri de kademeli olarak artırılıyordu. Piramidin tepesinde vezirlik derecesine geldikleri zaman yetki, sorumluluk ve gelir de zirveye ulaşıyordu. Bunu geniş imparatorluğun tarihte benzeri görülmemiş çeşitlilikteki reaya düzeyinde hem gruplar-arası farklılaşmayı sınırlandırmak, hem de grup-îçi eşitliği korumak gibi devasa bir işi başarabilmeleri için gerekli görüyorlardı. Reaya düzeyinde kaynakların dağılımı değiştiği takdirde sistemin uzun süre yaşayamayacağını düşündükleri için böyle hareket ettiler. Sistemin idamesinden sorumlu bulunan askerî zümrenin orta-üst tabakasına, görevlerini hakkı ile ifa edebilmeleri için gerekli yetkiler verilmekte, aynı zamanda işlerini yaparken herhangi bir zaafa düşüp rüşvete, suistimale ve gayr-ı meşru yollara sapmalarını önlemek üzere, hiyerarşideki mevkilerine göre çok yüksek miktarlara varabilen gelirler de tahsis edilmekte idi. Ancak bu gelirleri, tasarruf ederek özel servete dönüştürmelerinin yolu açılmış olsa, reaya düzeyinde kaynakların eşit dağılımına istinat eden sosyo-ekonomik yapı felce uğrayıp, birkaç kuşak içinde tanınmaz hale gelebilirdi. Bu sebepten askerî zümrenin orta-üst tabakasına, görevlerinin gerektirdiği maiyete ait giderlerini de karşılayacağı için hiyerarşideki mevkileri yükseldikçe adeta geometrik şekilde artan gelirleri sadece görev süresi ile sınırlı tutuluyordu. Görev sona erip emekli olduklarında bu gelirler, 1/10'a hatta daha alt düzeye indiriliyordu. Şüphesiz bu emekli gelirleri de az değildi ve uzun yıllar devlete hizmet etmiş olan insanlara, alıştıkları hayat tarzına göre sıkıntıya düşmeden yaşamalarına yetecek bir miktardı. Mamafih görevde iken çok tutumlu davranarak birikim yapıp, emekli olduğunda kendisi yahut öldükten sonra çocukları veya yakınları bu birikimi kullanarak iktisadî faaliyetlere girip yeni bir servet aristokrasisi veya burjuvazisi oluşturabilmeleri ihtimali de yok değildi. Bu ihtimale karşı devlet, askerî zümrenin yüksek gelir diliminde olanların, öldükleri zaman bıraktıkları *terekelere* yani mal varlığına müdahale yetkisini prensip olarak elinde bulunduruyordu. Bunun gerekçesi açıkça ifade edilmez; ama devletten

sağlanan gelir, neticede devlete dönmeli diye düşündükleri tahmin edilebilir. Bu yetki ilk yüzyıllarda fiilen nadir olarak kullanıldı. Buna karşılık bu grup büyük teşvik, destek ve telkinlerle yoğun şekilde vakıf sektörüne adeta alternatifsiz olarak yönlendirildi. Kuruluş yüzyıllarında hem dinî ve kültürel alanda, hem de iktisadî sektörlerde büyük çapta yapılması zorunlu olan enfastrüktür (fizikî altyapı) yatırımlarının bu sayede gerçekleşmesi mümkün oldu. Bunları devletin kendisinin yapması yerine, fertlerin şahsî motivasyonlarını harekete geçirerek yönetim sorumluluğunu da onlara devretmekle büyük etkinlik kazandırmış olacağını tecrübe ile bildikleri anlaşıyor. Tıpkı vergi toplamayı maaşlı memurlar yerine, iltizamla idare etmenin çok daha verimli, etkin ve az masraflı olacağını bildikleri gibi (Genç 2005: 154-158) bütün bu yatırım faaliyetlerinin etkinliğini artırmak üzere bu yolu tercih ettiklerini söyleyebiliriz.

Vakıf tesis etmenin çağın dinî-kültürel atmosferinde büyük cazibesi vardı. Bu sayede meydana getireceği cami, mescid, mektep, medrese, kütüphane, çeşme, köprü ve benzeri bir sosyal kurum sayesinde hayır dualarına mazhar olarak kıyamete kadar ismini yaşatma imkânının cazibesi büyüktü. Bu mazhariyetin cazibesi, aynı zamanda israftan kaçınmayı emreden dinî vecibeyi de yerine getirmek üzere bu yüksek gelir erbabını adeta zorunlu olarak tasarrufa da teşvik etmiş oluyordu. Öldüğü zaman mal varlığına devletin müdahale hakkının bu tasarruflar üzerindeki muhtemel caydırıcı etkisini fazlasıyla telafi edici hususiyetleri ile vakıf, adeta yegane alternatif konumunda idi. Zira vakıf haline getirdiği taktirde devletin veya başka bir gücün herhangi bir müdahale riski tamamen ortadan kalkmış olacak; buna karşılık, bir hayır kurumuna mal varlığının bir bölümünü, hayır duaları ile ismini ebediyyen yaşatmak üzere bir nev'i sigorta primi gibi tahsis etmiş olacak, mal varlığının kalan bölümünü de kendi neslinin, genellikle vakfiyelerde belirtildiği şekilde en erdemli ve yetenekli olanları tarafından değerlendirilmesi sağlanmış olacaktı.

Bu cazibe ve motiflere rağmen büyük altyapı yatırımlarının gerektirdiği harcamalara yüksek gelir sahiplerinin tasarruf imkânları yetersiz kaldığı halde devlet, hazineye ait kaynaklarla da destek sağlamaktan geri kalmazdı. Münhasıran vakıf yapılması şartı ile askerî zümre mensuplarına yapılan temlik ve tahsislerin sayısız örnekleri mevcuttur. Bu tür büyük yatırımlara ihtiyacın en fazla olduğu

ilk yüzyıllarda devletin bu tip destekleri de nispeten çok daha fazla idi. Tesis tamamlanıp faaliyete geçtikten sonra bir vakfın gelirinde bir azalma olup giderlerini karşılayamaz duruma düştüğü hallerde de devlet her zaman hazineye yardıma hazır bulunurdu. Zira vakıf sektörü, normal olarak devletin hayatî ve zarurî saydığı faaliyetlerdi. O kadar ki pek çoğu, devlet bütçesinden karşılanmakta olan diğer faaliyetlerden daha önemli sayıldığı için, bütçelerin öngörülmesi zor sürprizlerinden etkilenmesini önlemek ve alakalı hizmetin aksama ihtimalini ortadan kaldırmak üzere bütçeden bağımsız, otonomi içinde yönetilen birimler halinde örgütlenmişti.

Çok büyük masraf gerektiren cami, medrese, kütüphane, mektep, imaret, ve benzeri tesislerin inşasını tasarrufları ile gerçekleştirdikten sonra bunların bakım ve yönetim giderlerini karşılamak üzere gelir getirici başka bir takım yatırımları yapmak da gerekiyordu. Ekonominin çeşitli sektörlerinde ihtiyaç duyulan ve küçük ölçekli üreticilerin tasarruf gücünü aşan imalathane, bina ve teçhizatlara yapılan bu yatırımlar, iktisadî hayatın devam edebilmesi için zorunlu, hayatî yatırımlardı. Bunlar, esnaf ve tüccara kiralanıyordu. Kiraların yatırım harcamalarına oranı 16-18. yüzyıllarda %5-8 arasında idi; ve %10'la sınırlandırılan kâr oranları ile esnaf ve tüccar bu kirayı çok sıkıntıya düşmeden ödeyebilirdi. Ama kendi tasarrufları ile bu çapta bir yatırımı yapmaları mümkün olmadığı gibi, borçlanarak yapmalarına da imkân yoktu. Zira faiz, hukuken yasak olmakla birlikte, belki bu yasağın da etkisi ile, fiilen %15-25 arasında idi ve borçlanması halinde ödeyeceği ana para bir yana, sadece faizin 1/3'ü nispetinde bir bedelle kiralama imkânı bulmaları bu küçük üreticiler için çok büyük bir kolaylıktı.

Böylece vakıf, iktisadî hayatın devamını garanti altına alan birinci dercede hayatî, vazgeçilmez bir kurum fonksiyonunu görmüş oluyordu. Bu yatırımları, "*devlet kendisi yapıp memurları ile idare edemez mi idi?*" diye sorulabilir. Osmanlı Devleti, üretim faktörlerini kontrol altına almaya çalıştı, ama onları kullanarak maaşlı memur ve işçilerle ile üretime girmekten genellikle kaçınmış ve bu işi mümkün olan her durumda özel şahıslara, özellikle reayaya havale etmeyi tercih etmiştir. Devlet işletmesi olarak yapılsa hem verimsiz, hem de suistimallere açık bir rejime kapı açılmış olacağını tecrübe ile bildikleri için, eşitlikçi yapıyı bozmaya, ama aynı zamanda özel menfaat motifini de

canlı tutarak verimli işletilmesini sağlayacak ideal formül olarak bu yatırımları yapma işini vakıflara emanet etti. Bu fonksiyonlarını hakkı ile ifa edebilmeleri için de vakıfları devletin doğrudan yönetimi dışında bir otonomiye kavuşturdu. Bu otonomi içinde vakıfların yönetimi ile devlet hiç ilgilenmiyor değildi. Ancak devlet, vakfiyelerin şartlarına göre yönetilmelerine ve yıllık muhasebelerinin düzgün olarak yapılmasına, bürokrasinin tepesinde yer alan vakıf nazırları ve yargı sisteminin sürekli kontrolü sayesinde, şartlara aykırı hareketleri engelleyici kontrollerin dışında bir müdahalede bulunmadı. Vakıfları şartlara uygun harekete zorlayan iki önemli toplumsal grubun tutumları da son derece etkili birer kontrol mekanizmasını oluşturuyordu. Vakıf yöneticisi, gelirlerini toplarken halka veya esnafa bir haksızlık yaptığı taktirde hemen şikayete hedef olurdu. Osmanlı reaya ve esnafının, zannedildiği gibi hiç de uysal insanlar olmadıkları, çok çeşitli şikayet davalarından anlaşılıyor. Vakfın harcamalarından yararlanan *murtezika* denen grubu ise, en ufak haksızlık karşısında sert tepki gösteren bir baskı unsuru olarak, vakıf idarelerini meşruiyet sınırlarına çekmekte önemli rol oynardı. Devletin de otonomiye, hiç bir zaman keyfi yönetim gibi düşünmediğini, bu iki gruptan kaynaklanan, şikayetler karşısındaki tutumu ile de açıkça ortaya koyduğunu söyleyebiliriz.

Vakıf kurumunun Osmanlı iktisadî sistemine sağladığı yatırımları ile, gördüğü vazgeçilmez hayatî fonksiyonun yanında, insanî bakımdan son derece önemli bir diğer fonksiyonunu da belirtmek gerekir. Zira, bu ikinci fonksiyonun ifasında uluslararası karşılaştırma ile ortaya çıkan inanılması zor bir performans da söz konusudur.

Osmanlıların klâsik dönemde, yani başlangıçtan 18. yüzyılın sonlarına kadar, oluşturmak istedikleri iktisadî yapıda kaynakları mümkün olduğu kadar eşit bölüştürmeye çalışmakta esas hedefleri bütün tabii ve beşerî kaynakların işletilmesi ile sağlanacak tam istihdam sayesinde herkesin refahtan faydalanmasını temin etmektir. Onun için de eşitliğin bozularak bir grubun zenginleşmesi istenmezdi. Sanayi-öncesi ekonomi şartlarında verimliliğin ve dolayısıyla üretimin yetersiz olduğu bir ortamda böyle bir grubun oluşması, başka birtakım grupların fakirleşmesi sonucunu doğuracağını bildikleri için bunu engellemeye çalıştılar. Amaçları zenginliği yok etmekten ziyade fakirliğin ortaya çıkmasını önlemektir. Ama bu iktisadî muhitte hiç kimse zen-

gin olmasa bile, fakirliğin ortadan kaldırılması yine mümkün değildi. Zira üretim, tam istihdam sağlansa da, herkesi refah içinde yaşatacak hacime hiç bir zaman ulaşamaz, ancak kıt kanaat hayatı sürdürbilmenin civarında kalırdı. Bu sebepten devletin bütün eşitlikçi gayretlerine rağmen, tümü ile kaldırılması mümkün olmayan fakirliği de olabildiği kadar azaltmak için gerekli sosyal yardım amacıyla kurulan imaretler, tekke ve zaviyeler, kervansaraylar, hanlar gibi fakir ve yolcuların gıda ve barınma ihtiyaçlarına cevap veren tesislerin hemen tamamı vakıf kurumu tarafından finanse ediliyordu.

Sanayi öncesi ekonominin imkanlarıyla refahı herkese ulaştırmanın hiç de kolay olmadığı bir ortamda Osmanlıların vakıf kurumu sayesinde, neyi başarmış olduklarını çağdaşı Avrupa ile karşılaştırarak daha iyi anlayabiliriz. Avrupa'da ortaçağlardan günümüze kadar fakirliğin boyutları üzerinde önemli araştırmalar yapmış olan Geremek'in verdiği rakamlara göre yoksulluk ve dilencililiğin Batı dünyasında çok büyük boyutlara vardığı görülmüyor. Avrupa'nın en gelişmiş ve zengin kabul edilen İngiltere ve Fransa'da 17-18. yüzyıllarda nüfusun %40 kadarının fakir olduğunu kaydeden Geremek'ten, nüfusları 500.000 civarındaki Paris ve Londra'nın her ikisinde ellişer bin kişilik bir dilenci kitlesinin sokakları doldurduğunu öğreniyoruz. Aynı tarihlerde yapılan bir teftiş raporuna göre İstanbul'da 1736'da hepsi gayrimüslim olmak üzere, yalnız 322 kişinin dilencilik yaptığı tespit edilmiş ve bunların da sadece 70'inin dilenecek dercede fakir oldukları görülerek pazar günleri kilisede dilencilerine izin verilmiştir (BOA, Cevdet Belediye 7597). Bu sayının o tarihteki İstanbul nüfusuna oranı 10.000'de 1 derecelerinde idi. Aynı tarihlerde, nüfusu İstanbul'dan daha az olan Paris'teki dilenci sayısının İstanbul'dakinin yaklaşık 700 misli olduğunu ve Avrupa'nın diğer şehirlerindeki durumunun da farklı olmadığını yine Geremek'in verdiği rakamlardan öğreniyoruz (Geremek 1994: Vauban'dan naklen). Bunu Osmanlı dünyasına gelen Batılı seyyahların gözlemlerini naklederken, kendi ülkelerine oranla dilencilerin azlığını, hatta hiç rastlamadıklarını hayretle ifade etmelerinden de anlıyoruz (Üçel-Aybet 2003: 343-356). Mesela 18. yüzyılın başlarında İstanbul ve Ege Adalarından yola çıkarak Anadolu'nun belli başlı şehirlerini dolaşmış olan meşhur Fransız seyyahı Joseph de Tournefort anılarında "Türkiye'de ne dilenci, ne de para isteyen kimse vardır: çünkü onların gereksinimleri karşılanıyor" (Tournefort 2005: 60) diye-

rek Osmanlı dünyası ile Batı arasındaki derin ve sistemik farkı açıkça ortaya koyuyordu.

Vakıflar yatırımlarını finanse ederek ekonominin hayatiyetini sürdürmesine imkan vermekle kalmamış, her türlü sistemik gayrete rağmen oluşması engellenemeyen fakirliğin de, dilencilik düzeyine kadar inmesini önlemeyi başaran bir kurum olarak Osmanlı sisteminin idamesinde stratejik ve hayati fonksiyon görmüş bir kurum olduğu için Osmanlılar baştan beri benimседiler. Benimsemekle kalmadılar, onu büyük ölçüde geliştirdiler, yaygınlaştırdılar ve yeni unsurlarla zenginleştirerek vakıf tarihini yeni bir aşamaya getirdiler.

Osmanlıların vakıf kurumunda yaptıkları iki önemli yenilikten de kısaca bahsederek konuyu tamamlamak istiyorum. Birinci önemli yenilik *para vakıfları*dır. Daha önce bazı fıkıh uleması arasında tartışmaları yapılmış, ancak Osmanlılardan önce hiç bir yerde uygulanmış olduğuna dair bilgi olmadığı gibi, Osmanlılardan sonra da başka hiç bir islam ülkesinde uygulandığı yoktur. Para vakıflarının getirdiği en önemli yenilik, esas itibarı ile yüksek gelir sahiplerinin yapabildiği gayrimenkul vakıflarından oluşan sektöre, küçük tasarrufları ile geniş halk kesimlerinin de katılmasını sağlayarak büyük bir genişleme ve dinamizm getirmesidir. Bu küçük tasarrufların sahipleri mevcut bir vakfa ilave yapabilecekleri gibi, aralarında birleşerek yeni vakıflar oluşturmaları da mümkün hale geldiği için vakıf sektörü muazzam bir genişleme potansiyeli kazanmıştır. Bu yolla esnaf loncaları, yeniçeri odaları, mahalleler, köyler vb. birimler yaygın şekilde para vakıfları kurup, aralarındaki dayanışmayı güçlendirerek refah ve riskleri paylaşma imkanı buldular. Özellikle mahalle ve köylerde *avarız* vergilerini ödemeye yardımcı olmak üzere kurulan para vakıfları çok yaygın ve etkili oldu. Avarız vergisi, devletin savaş gibi fevkalade masraflarını karşılamakta başvurduğu önemli bir vergi idi ve halk için ödenmesi hiç de kolay değildi. Bu alanda kurulan sayısız para vakıfları sayesinde halk, vergiyi rahatça ödeyebilmiş, devlet de toplamakta zorlanmaktan kurtulmuş oluyordu.

Para vakıfları, faizin yasak ve çok yüksek olduğu bir iktisadî ortamda kredi arzını artırarak ekonomiye adeta nefes alma imkânı vermiştir. Hukuken faiz sayılamayacak bir kategoride, piyasadaki şartlara göre %10-15 arasında bir maliyetle kredi veren sektör olarak büyük gelişme gösterdi. Bu sayede üretim sektörlerindeki küçük ölçekli birimler, ihtiyaç duyduğu kredilere kolayca ve ucuza erişebil-

me imkânı buluyordu. Para vakıflarının önemli bir katkısı da, vergi iltizam sistemini kredilendirmekte olan sarraflara, ihtiyaç duydukları mevduatı sağlayarak, devlet maliyesinin aksamadan faaliyetini sürdürmesine yardım etmiş olmasıdır.

Osmanlıların vakıf kurumuna yaptıkları ikinci önemli katkı, *icareteyn* olarak bilinen, uzun vadeli kiralama sistemini 16. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş yerleştirmeye başlamalarıdır. Vakfın bir veya üç yıl gibi kısa vâdeli mukavelerle kiralamaya dayanan klâsik sisteminde uzun vadeli kiralamaya yer yoktu. Çoğunluğu bina ve tesislerden oluşan vakıflar; zamanla yangın, deprem, sel gibi çeşitli afetlere maruz kalarak bu tesisleri kaybettikleri zaman onları, fonksiyonları gereği sosyal kurum olarak, yenilemeye yetecek kadar fonlara ekseriya sahip olmadıkları için vakfın sona erme riski karşısında, çare olarak geliştirilen icareteyn (çift-kira) sistemi sayesinde vakfı yeniden canlandırmak imkanı doğmuş olacaktı. Vakfa ait yıkılmış olan bir binayı kendi parası ile yapan özel bir şahıs, bunu vakfa satar; ancak bedelinin tamamını değil de bir bölümünü alır, kalan kısmını ise *muaccele* adı ile vakıfta bırakarak, tesisi vakıftan uzun vade ile kiralamış olur. Bu şekilde kiraladığı tesis için ayrıca *müeccele* adı ile yıllık küçük bir kirayı da ödemeye devam eder. Vakıf, böylece kaybetmiş olduğu tesisi normal maliyetinden çok daha düşük fiyata tekrar kazanmış ancak karşılığında küçük bir yıllık kira ile şahıs tesisin tasarrufunu özel şahsa devretmiş olur. Özel şahıs öldüğü zaman, çocukları yoksa, tesis vakfa iade edilir; diğer mirasçıların herhangi bir hakkı söz konusu olmaz. Çocukları varsa onlara intikal eder. Bu intikal 1560'lara kadar sadece erkek çocuklar için kabul ediliyordu; o tarihten sonra kız çocukları da erkek kardeşleri ile eşit pay alacak şekilde dahil edildi. Osmanlılar kendi icat etmedikleri, ama 16. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş benimseyip 17. yüzyılın ortalarından itibaren ilk defa kendilerinin yaygınlaştırdıkları *icareteyn* denilen bu yeni sistemle, özel tasarrufları yoğun şekilde vakıf sektörünü genişletmeye yönlendirmiş olmakla kalmıyor, ayrıca vakıfları da pazar mekanizmalarının dinamizmine kavuşturmuş oluyordu.

Sonuç olarak, Osmanlılar kurmaya çalıştıkları eşitlikçi sosyal-iktisadî yapı ile birlikte devletlerini de uzun ömürlü kılmakta vazgeçilmez fonksiyonlarını gördükleri vakıf sektörünü önemli katkı ve yenilikleri ile geliştirmekten de geri kalmadıklarını söylemek gerekir.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Belediye* 7597.

Ergin, Osman Nuri (1922). *Mecelle-i Umuru-ı Belediye*, İstanbul.

Establet, Collette, Jean-Paul Pascual (1998). *Les Inventaires Après Décès de Pèlerins Morts à Damas Vers 1700*, Damas.

Genç, Mehmet (2000). "İltizam", *DİA*, C. 22, s. 154-158.

Gerber, Haim (1988). *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, Jerusalem.

Geremek, Bronislaw (1994). *Poverty-A History*, İngilizceye Çeviren: Agnieszka Kolakowska, Blackwel, Oxford.

Raymond, André (1973-74). *Artisans et Commerçants an Caire au XVIIIe Siècle*, Şam.

Tournefort, Joseph de (2005). *Seyahatname*, II. Kitap, (ed. Stefanos Yerasimos, çev. Teoman Tunç Doğan), Kitap Yay. İstanbul.

Üçel-Aybet, Gülgün (2003). *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yay. İstanbul.